

ПРАВОСЛАВ'Я СЕРЕД РУСИНІВ-УКРАЇНЦІВ У ЗАХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ. МАКСИМ САНДОВИЧ (1911–1914)

Ярослав Мокляк

У Галичині священник брав на себе обов'язки світської інтелігенції, тим самим підтримуючи національну тотожність своїх земляків. Діяльність о. Максима Сандовича вписується в певний зразок політичної активності священників, однак постає питання: яку тотожність пропагував він серед русинів-українців у Західній Галичині?

Незалежно від його особистих намірів і переконань слід зазначити, що Максим Сандович сильно вплинув на формування релігійної і національної тотожності своїх земляків лемків. Його особа асоціюється з великим релігійним наверненням, що сприймається як повернення до релігії предків, до часів з-перед «накинutoї католицизмом» Берестейської унії. Перша хвиля такого навернення охопила Галичину в 1911 році й закінчилася процесом про зраду державних інтересів (друга хвиля вибухнула кільканадцять років пізніше і не є предметом цієї статті¹).

У чому полягала роль М. Сандовича у подіях 1911–1912 років, що вирішував він сам, а які рішення були прийняті без його участі? Архівні матеріали презентують нам надзвичайно позитивний образ шанованого священника. Він умів завойовувати симпатію вірних. До того ж вів побожне життя, чим вигідно відрізнявся від деяких греко-католицьких священників, зви-

нувачуваних у завищенні душпастирських оплат за хрещення, шлюби, похорони тощо. Ця оцінка особливо приваблива на тлі негативної характеристики греко-католицького пароха із с. Граб (повіт Ясло) о. Филимона Кисіловського, якого парафіяни прагнули позбутися. Після висвячення в Росії, уже як православний священник, М. Сандович прибув, власне, до Граба. Постає питання, чому не зайняв канонічну православну парафію в імперії Романових, на Буковині чи на Балканах, де православ'я мало розбудовану організаційну структуру? Чому прибув до греко-католицької парафії, де тривала сильна суперечка між вірними й парохом? Варто поставити ще й інше питання: як сталося, що він навчався в Росії, тоді як традиційними для галичан місцями здобування освіти були Перемишль, Краків, Львів, Відень?

Стипендії як зняряддя політики

Граб був лемківським селом, а Лемківщина належала до особливо відсталих районів, оскільки в багатьох її місцевостях рівень неграмотності сягав 100 %. Стипендії для молоді, що їх пропонувала місцева галицька влада чи приватні, світські й релігійні організації, не вирішували проблем суспільної освіти, що давало простір для фундаторів ззовні, які залучали фінансові засоби з метою реалізації власних цілей. Випадок отримання М. Сандовичем російської стипендії не єдиний. Різноманітні слов'янофільські товариства, які діяли в Росії й поза її межами, пов'язані з урядовими колами, надавали численні стипендії українській, болгарській чи сербській молоді для навчання в Москві й Петербурзі. Була в тому прихована й добре продумана мета. Стипендіати після здобуття освіти мали повертатися в рідні краї і пропагувати симпатію до царської Росії.

Російські політичні кола використали слов'янські національні рухи в Австро-Угорщині й Османській імперії, обіцяючи їм

підтримку в боротьбі за національні права. Допомогали болгарам, яких утискали турки, галицьким русинам і чехам, залежним від Відня, а також полякам (згадаймо хоча б контакти ендеків з російськими колами) та іншим націям. Метою російської закордонної політики було розширення зони впливу в Центральній Європі й на Балканах, насамперед на території з православним або уніатським населенням. У царській Росії православ'я було зведене до ролі знаряддя у внутрішній адміністрації та закордонних відносинах. Велику православну релігію перетворили на цемент імперської російської гордості, яка передавалася з покоління в покоління. На чолі Найсвятішого Синоду Російської православної церкви стояла світська особа – цар Росії, а для потреб пропаганди використовувалися гроші, які розподілялися за посередництвом «довірених осіб» і дипломатичних представництв.

Найвідомішим каналом фінансування прихильників Росії в Габсбурзькій монархії було російське посольство у Відні. Росія вела підготовку до далекосяжних планів експансії, які полягали в переміщенні кордонів на заході й півдні. Православ'я чудово підходило для реалізації такої мети, оскільки дозволяло російським емісарам встановлювати близький зв'язок із православним населенням у мусульманській Туреччині, а також із греко-католиками в Австрії. Постає питання: що знав про російську політику вісімнадцятирічний Максим? Рішення про виїзд сина до Росії могли прийняти батьки, наприклад, за порадою місцевого священика. Трапилася нагода вивчити сина без вкладення коштів. Також це могло бути особисте рішення Максима, прийняте внаслідок ознайомлення з літературою, що напливала з Почаївського монастиря і яку розповсюджували в галицьких місцевостях – у Почаєві існувала друкарня, що займалася виданням пропагандистської літератури для греко-католиків.

Максим Сандович і російський неославізм

Уже в першій половині XIX ст. Росія цікавилася галицькими віросповідними й міжнаціональними відносинами. Причиною був сам факт, що там проживали русини-українці. Неославістська пропаганда (слов'янські з'їзди в Празі (1908) і Софії (1910)) відкрито проголошувала ідею визволення під'яремної Русі, що перебувала під пануванням Габсбургів, закликала до творення в Галичині російського шкільництва, представляла Галичину як терен антиросійських виступів, маючи на увазі український національний рух, який називала сепаратистським. Галичину вважали краєм споконвіків російським. Росія охопила протекцією тих політиків і діячів, які у своїй боротьбі з латинською культурою були схильні користуватися допомогою царату.

Політичний рух, зорієнтований на допомогу Росії, називаємо москвофільством. Хоча росіяни спричинилися до його розвитку, однак не вони його створили. Москвофільство виникло як результат польсько-українського конфлікту, що наростав упродовж десятків років. Як поляки, так і русини-українці вбачали в Галичині власний П'ємонт. Певна частина русинів уважала, що в боротьбі з поляками Росія буде їхнім найкращим союзником. І справді, вона підтримувала різні ініціативи, які підкреслювали візантійські традиції, але, як уже зазначалося вище, робила це задля власного інтересу.

Головним виразником російської політики був граф Володимир Бобринський. Під його егідою в Росії створювали відділи Галицько-російського товариства, висилали в Галичину фінансові засоби, пропагандистські видання і, що у випадку М. Сандовича найголовніше, вербували до співпраці молодих людей. Лемківщина вже тривалий час перебувала в колі зацікавлень

російських агітаторів. Невдовзі після з'їзду в Празі на межі Горлицького та Ясельського повітів розгорнулася акція, метою якої було прищеплення російського православ'я. «Довіреними особами» були там адвокат і директор Лемківської каси в Горлицях Ярослав Качмарчик, а також греко-католицькі священники Теодор Дуркот зі Ждині, Маріан Мишковський з Розстайного та Михайло Юрчакевич із Чорного. Однак дуже обережно слід підходити до питання участі простих людей. Треба зрозуміти, що лемківське населення було передусім зацікавлене в покращанні життєвих умов, прагнуло врівноваження в самоврядних установах політичних впливів русинів і поляків, вимагало власного шкільництва, а також протиставлялося усім спробам зміни історичної назви свого народу. Співчувало народовцям, тобто тим русинам, які не шукали допомоги в Росії, і вважали, що польсько-українські конфлікти належить вирішувати в розмовах з поляками, які замість історичної назви «Русь» ввели назву «Україна». Слід зауважити, що метою народовців було відрізнитися від росіян, так як утримання назви «Русь», «русини» полегшувало роботу царським агітаторам, натомість нова назва «українці» відмежовувала русинів як від російської культури, так і польської.

Особливу активність на місцях виявляла студентська молодь пов'язана з московфільськими організаціями у Львові, наприклад, з Товариством ім. Качковського. До найенергійніших діячів належав Василь Колдра, який походив зі Святкової Великої (повіт Ясло). На організованих ним зібраннях закликав до боротьби з польською культурою і католицизмом. Як протидію загрози з боку поляків і католицької церкви пропонував силу царської Росії і російське православ'я. До лемківських хат потрапляли розповсюджені ним портрети московських князів і патріархів російської православної церкви. Подібна акція охопила

також інші регіони Галичини, агітатори з'являлися у Бродсько-му, Косівському та Сокальському повітах.

Коли місцеві москвофільські діячі прищеплювали лемківському населенню переконання про добрі наміри Росії, Максим Сандович від 1905 року навчався в православній семінарії в Житомирі. За розповідями, допоміг йому сам архієпископ Антоній. Це видається цілком правдоподібним, тим паче, що відомо про участь житомирської семінарії в царській політиці. У 1911 році там навчалось десятеро семінаристів з Галичини. Безсумнівно, їм прищеплювали переконання про велич Росії і потребу пропагування на території Галичини «історичної і справжньої» віри русинів – православ'я.

З поліцейських і судових джерел знаємо, що 3 серпня 1911 року в Почаївському монастирі відбулася таємна нарада з метою обговорення способів поширення російського православ'я в галицьких греко-католицьких парафіях. У тій нараді брали участь архімандрит монастиря Віталій Максименко, чиновник російського уряду зі спеціальних справ Разумовський, граф Бобринський і його приватний секретар Бестужев. Були також присутні галицькі гості, які вважалися росіянами, видатні представники москвофільської орієнтації: адвокати Володимир Дудикевич і Маріан Глушкевич, депутат австрійського парламенту Дмитро Марков, двоє редакторів часопису «Прікарпатская Русь» і співпрацівник російського часопису «Новое Время» Дмитро Вергун. Під час розмов «галицькі росіяни» мали посвідчити, що вони без проблем можуть зорганізувати 20–30 осередків православ'я, але через брак церков і місцевого духовенства такі дії дали б не-тривалі результати. Таким чином, постановили, що в Росії буде здійснено додаткові кроки і збільшено фінансові засоби на підготовку кадрів для майбутніх православних парохій у Галичині. Довго чекати на результати не довелося – 1912 року в Житомирі

навчался 12 семінаристів, завербованих у галицьких прикордонних греко-католицьких парафіях, а преса повідомляла про наступних 50 кандидатів².

Повернення Максима Сандовича

Восени 1911 року до Галичини прибули перші православні священники, сини греко-католиків, самі донедавна греко-католики – молоді хлопці, втягнуті в російський неославізм. Були серед них о. Юліан Іллечко, направлений до Сокальського повіту, о. Цимбала – до Золочівського, о. Ігнатій Гудима, який подався на Гуцульщину, і о. Максим Сандович, котрий повернувся на Лемківщину. До Ѓраба прибув 2 грудня і вже наступного дня, незважаючи на попередження старости, відправив першу Службу Божу, а 4 грудня отримав заборону служити під загрозою грошової кари в розмірі 400 крон. Склав апеляцію і далі відправляв богослужіння. 24 грудня комісар староства опечатав Дім молитви, але того самого дня М. Сандович відправив літургію в іншому приміщенні. Протягом трьох місяців правив удома в Сильвестра Нацика, Дмитра Урама та ін.³ Державна влада вирішила не допустити розвитку російського православ'я, оскільки воно не мало в Австрії законної основи (легальне православ'я підлягало митрополії в Чернівцях). Як подають джерела (найчастіше це довідки галицьких чиновників), М. Сандович негативно висловлювався про католицизм та інтенсивно заохочував до навернення. Але деякі хлібороби перейшли на православ'я ще тоді, коли були в Америці на заробітках, тобто до прибуття М. Сандовича до Ѓраба. Це тільки на перший погляд зменшує відповідальність Росії: спеціальні її посланці через Аляску й Алеути прибули до Каліфорнії, а потім тріумфували на східному узбережжі, коли до них приходили тисячі новонавернених. Ще в грудні до староства в Яслі надійшло понад 200 заяв про зміну віровизнання,

підписаних мешканцями Граба і сусідньої Вишоватки. Джерела подають, що деякі мешканці згаданих сіл відмовлялися підписувати заяви. Їх заохочували грошима, а іноді навіть провокували щодо них хуліганські вибрики. Суспільні конфлікти підтверджують, що навершення мало значну організаційну підтримку, а М. Сандович був його найважливішою ланкою⁴. Виникає питання, чи міг він не знати, у якій кампанії брав участь і якою була її політична мета?

На зламі 1911–1912 років змінили віросповідання на православне мешканці сіл Чорне, Довге, Липна, Незнайова і Радочина. Пропагандою були охоплені також народні школи. З поліцейських доповідних можемо довідатися, що учні народних шкіл висловлювалися так: «Галичина належить до Росії», «Нашим цісарем є цар Миколай» (зізнання вчителя Ізидора Лося), що свідчить про масштаб агітації⁵. Складений у Почаєві план поступово було реалізовано, але спроба прищепити в Галичині російське православ'я зіштовхнулася з рішучою реакцією влади. Галицький намісник Міхал Бобжинський заявив, що «маски знято», натякаючи на політику царату. Цей відомий краківський консерватор прагнув порозумітися з українськими народовцями й загострив курс щодо москвофілів. Натомість ендеки, які були при владі до нього, тактично підтримували проросійський табір з метою ослаблення українців (ендеки були присутні на з'їзді у Празі і приймали Бобринського у Львові). Усілякі проросійські демонстрації, у тому числі й створення православних гмін, кидали на русинів тінь підозри у шпигунстві, чого австро-угорська влада не могла легковажити.

Спочатку було арештовано світських активістів, а потім православних священників. У квітні 1912 року заарештували М. Сандовича, а за кілька днів його наступника о. Івана Соловія⁶. Зреагував також греко-католицький перемиський ордина-

ріат, який розпочав дисциплінарне розслідування щодо своїх підвладних священиків-москвофілів. Тут варто зауважити, що без участі греко-католицьких священиків започаткована в Почаєві кампанія була б неможливою. Про те, як активно деякі греко-католики брали участь у розвитку православ'я, свідчить постава о. Михайла Юрчакевича з Чорного, який після арешту Сандовича й Іллечка мандрував лемківськими селами й таємно надавав від їхнього імені душпастирські послуги. Це була драма греко-католицької церкви, яка толерувала священиків, котрі співпрацювали з російськими емісарами.

Процес і виправдання

Після арешту і двох років перебування під слідством, 3 березня 1914 року у Львові почався політичний процес. На лаві підсудних сиділи Симеон Беднасюк, Василь Колдра, о. Ігнатій Гудима і о. Максим Сандович. Їх звинуватили у спробі відірвати Галичину від Австрії⁷. М. Сандовичу та І. Гудимі прокуратура висунула закид у шпигунстві, стверджуючи, що вони в нічний час міряли міст на Черемоші в Залуччі з наміром переказати ці дані російським органам. Свідчення про те, що бачив їх, надав наглядач мосту на прізвище Бойчук (І. Гудиму він нібито упізнав, а М. Сандовича звинувачено, так як він перебував тоді в І. Гудими в гостях). Однак зізнання свідків були суперечливими. Дмитро Воробець свідчив, що Бойчук у приватній розмові з ним зізнався про брехню, а до фальшивих зізнань намовив його службовець гміни Залуччя Дмитро Гоян. Інші свідки повторно підтвердили перші зізнання Бойчука, але обвинувачені не визнали своєї вини. Якщо врахувати, що довжина мосту була загальновідомою і зазначалася навіть на листівках, то слід визнати, що закид міряння мосту був препаратований галицькою адміністрацією – не перший раз нижчі за рангом чиновники

намагалися в такий спосіб проявити себе перед своїм начальством.

На основі знайденого під час ревізії зшитка з проповідями М. Сандовича прокуратура висунула йому закид «образи католицької релігії і підбурювання проти існуючого суспільного порядку». Фрагменти конспектів тих проповідей друкувала преса: «<...> сьогодні прилучається до вашої матері, від якої ваших праотців брехнею, шахрайством і насильством 300 років тому відірвали вороги матері вашої, вороги святої православної Церкви. Сьогодні відреклися ви від Папи Римського, який разом зі своїми вірними слугами придумав богопротивну унію, яка з вас, вільних руських, зробила ганебних невільників Рима і Папи. <...> ви зірвали цей міст до польської Церкви, <...> цей зв'язок з Римом був придуманий не на славу Божу, але для користі Рима і його слуг, а в подальшому на користь полякам»⁸. Різкий виступ проти Рима і поляків не міг бути визнаний виступом проти Габсбургів. Однак цитований фрагмент демонструє, що М. Сандович орієнтувався в політиці: помічав інтерес Папи і поляків, який поєднував з експансією латинської церкви. То чи не бачив інтересу Москви, якому служило пропагороване ним православ'я?

Фінал процесу відбувся 6 червня 1914 року. Присяжні відкинули звинувачення прокуратури й підсудних виправдали. Безсумнівно, на вирок мала вплив загальна атмосфера – адже наближалася війна з Росією. Преса доносила, що в ході процесу мешканці Львова ходили на Високий замок, щоб переконатися, чи не надходить уже російська армія. Галицькі служителі Феміди не довели справу до кінця. Важко було б навіть очікувати цього в тодішніх геополітичних умовах. Неабияке зацікавлення наверненнями і процесом схилили деяких спостерігачів до глибших роздумів. Вони намагалися відповісти на питання, чому православ'я так легко поширилося серед русинів. Як стало-

ся, що після прибуття одного священика до «забитого села» на Західній Галичині сотні родин змінили віросповідання? Серед численних коментарів були посилення на приклад Холмщини, де місцеві уніати не піддалися російській політиці. Вони знали Росію й російське православ'я краще, ніж галичани, і, можливо, тому, втікаючи від «цароправослав'я», перейшли на латинський обряд. Отже, у чому саме полягала причина масових галицьких навернень у православ'я?

Епілог

Російська агітація в Галичині потрапила на сприятливий ґрунт. Наростаючий польсько-український конфлікт втягував греко-католицьких священиків у політику. Більшість із них поповнила ряди табору народовців, які реалізували шляхетну мету перетворення русинів на українців. Однак переважно робили помилку, коли вимагали від простих селян української тотожності без належної підготовки. Лемко чи селянин з-під Залуччя не розумів, чому має зректися назви своїх дідів. Щоб його переконати, потрібно було більше зусиль і часу. Безсумнівно, народовці занадто пізно розпочали просвітню акцію серед русинів. Першими з'явилися там москвофіли, які в 90-х роках ХІХ ст. створювали читальні Качковського навіть у найменших місцевостях. Українська культурно-освітня організація «Просвіта» на початку ХХ ст. розбудувала у Західній Галичині свої представництва, але так і не досягла там такого рівня організації, як Товариство Качковського. Дороги й бездоріжжя національної та релігійної тотожності русинів залежали від зовнішніх умов, але, безсумнівно, тільки російська політика дозволила греко-католицьким москвофілам переступити межу православ'я. Справа о. Максима Сандовича – це реальний наслідок низки політичних подій щонайменше від 1881 року, тобто від першої спроби при-

щеплення в Галичині російського православ'я (Гнилички у Збаразькому повіті), і так званого процесу Ольги Грабар 1882 року, настільки схожого з процесом М. Сандовича і його товаришів.

М. Сандович був глибокорелігійною особою, але йому не пощастило ознайомитися з українським православ'ям, яке успішно нищив царат. Доля так розпорядилася, що священник втягнувся в російський неославізм, але його уявлення про православ'я мусило бути іншим, ніж тих політиків, які діяли в інтересі імперії Романових. Коли він стояв перед каральним відділом у Горлицях, то не викрикував, що вмирає за Росію і російське православ'я – помирав за Русь і святе православ'я! Загинув на початку Першої світової війни від рук габсбургських катів, охоплених психозом шпигунства на користь Росії, які здійснювали численні езекуції за найменшої підозри. Однак причини його трагічної смерті належить шукати в імперській політиці царату, здатній віртуозно використовувати найвищі релігійні почуття.

¹ *Moklak J.* Kształtowanie się struktury Kościoła prawosławnego na Łemkowszczyźnie w Drugiej Rzeczypospolitej // *Przez dwa stulecia, XIX i XX w. Studia historyczne ofiarowane prof. Waclawowi Felczakowi.* – Kraków, 1993. – S. 51–77.

² *Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, sygn. 1170, Seminarium duchowne prawosławne w Żytomierzu, s. 16; Urban J.* Wobec propagandy schizmy w Galicji // *Przegląd Powszechny.* – Kraków, 1912. – T. 114. – S. 299; *Moklak J.* Aspekty polityczne życia religijnego Ukraińców w Galicji. Ekspansja prawosławia rosyjskiego // *Polska – Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa.* – Przemyśl, 1990. – T. 1. – S. 204.

³ *Archiwum Państwowe w Przemyślu, Archiwum Biskupstwa Greckokatolickiego, sygn. 9445, Історія православ'я в селі Грабі перед світовою війною, s. 49–50.*

⁴ Archiwum Państwowe w Przemyślu, Archiwum Biskupstwa Greckokatolickiego, sygn. 437, Schizma – misje, 1911–1914, s. 49–50.

⁵ Там само.

⁶ Там само. – S. 1, 90.

⁷ *Левицький К.* Історія політичної думки галицьких українців, 1848–1914. На підставі споминів. – Л., 1926–1927. – С. 699.

⁸ Archiwum Państwowe w Przemyślu, Archiwum Biskupstwa Greckokatolickiego, sygn. 437, Schizma – misje, 1911–1914.